

प्रकरण दुसरे

अ) "साधा माणूस" या आत्मचरित्रामधून प्रकटणारे जीवनदर्शन
आणि वैशिष्ट्ये :

प्रास्ताविक :

भालजी पेंढारकर हे मराठी चित्रपटसृष्टीतील एक तपस्वी, एक
शुद्धी, भारतीय संस्कृतीतील उदात्त मूल्ये स्वीकारणा-या, त्या मूल्याप्रमाणे
जीवन जगणा-या आणि त्याच उदात्त मूल्यांचा आपल्या चित्रपटातून
क्लात्मक आविष्कार करणा-या या क्लावंताने लिहिलेले आत्मचरित्र मोठे
अर्थापूर्ण आहे. या आत्मचरित्राला त्यांनी "साधा माणूस" हे दिलेले
शीर्षक अत्यंत साधे असूनही कमालीचे अर्थापूर्ण आहे. "क्लेची श्रीमंती"
असणा-या या श्रेष्ठ आणि ज्येष्ठ क्लावंताने आपल्या आत्मचरित्राला
"साधा माणूस" असे नांव द्यावे हे कमालीचे अर्थापूर्ण आहे. या शीर्षकातच
त्यांच्या व्यक्तीत्वातील मोठेपणा आणि विनयशीलता यांचे दर्शन घडते.
चित्रपटसृष्टीत सत्तर वर्षे संचार करणा-या भालजीचे जीवन आणि त्या
जीवनातील घटना हा भालजी पेंढारकर या क्लावंताचा जसा इतिहास
आहे त्याप्रमाणे तो मराठी चित्रपटसृष्टीचाही इतिहास आहे. म्हणून
त्यांच्या चिरंजीवानी प्रस्तावनेत म्हटले आहे, "गेली पंधरावीस वर्षे
अनेकांनी बाबांना सांगितले, की तुम्ही आत्मचरित्र लिहा, वाटल्यास केवळ

आठवणी लिहा, कारण तुमचे जीवन म्हणजे मूळपापासून आजवरच्या पित्रपटसृष्टीचा, जवळजवळ सत्तर वर्षांचा इतिहास आणि तुमचे अनुभाव केवळ पित्रपटसृष्टीपुरते मर्यादित नाहीत. तुमचा क्रांतिकारकांशी संबंध आला. देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्यात तुम्ही सहभागी झालात; तेंव्हा ह्या देशाच्या गेल्या सत्तर-ऐंशी वर्षांच्या इतिहासाचे तुम्ही साक्षीदार. तुमचे अनुभाव हा महाराष्ट्राचा, संबंध देशाचा बहुमोल सांस्कृतिक ठेवा. तो तुम्ही शब्दांत उतरवला पाहिजे.^१ त्यामुळे त्यांच्या आत्मचरित्राला मराठी साहित्यात आणि मराठी पित्रपटसृष्टीत एक महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. दादासाहेब फाळके पुरस्कार हा सर्वश्रेष्ठ बहुमानाचा पुरस्कार मिळालेल्या भालजींच्या आत्मचरित्राला एक आगळे - वेगळे महत्त्व आहे.

आत्मचरित्राची प्रेरणा :

भालजी पेंढारकर कर्तृत्वाने कितीही मोठे असले तरी ते स्वतःला नेहमीच "साधा माणूस" समजत राहिले. त्यामुळे आपण आत्मचरित्र वेगळे लिहावे असे कधीच वाटले नाही. परंतु मौज प्रकाशनाचे श्री. पु. भागवत यांनी "त्यांना आत्मचरित्र लिहिण्याबद्दल आग्रहाने सांगितले"^२. परंतु भालजींनी त्यांना नकार दिला आणि मनमोकळेपणाने दोन कारणे सांगितली ती पुढीलप्रमाणे -

१. "मी जेंव्हा क्रांतिकार्यात सहभागी झालो तेंव्हा मी माझ्याबद्दल किंवा मी काय केले ह्याबद्दल कोठे बोलणार नाही, अशी शपथ घेतली."^३

२. "आत्मघोरित्र लिहिणे म्हणजे "मी" बदल लिहिणे. पण हा "मी" कोण हे अद्याप मला समजले नाही. त्याचा माझा शोध अजून चालू आहे. तेव्हा "मी" बदल काय लिहू ?" श्री. प्रभाकर पेंढारकर यांनी भालजींचे उद्गार प्रस्तावनेत सांगितले आहेत ते अर्थापूर्ण आहेत. कारण कोणात्याही व्यक्तीचे व्यक्तित्व हे गुंतागुंतीचे असते. त्याचा शोध घेणे दुस-याला अवघड आहे. त्यापेक्षा त्या व्यक्तीला अधिक अवघड आहे. म्हणून मराठीतील श्रेष्ठ कवी गोविंदाग्रजांनी म्हटले आहे -

"यावज्जीनिहि काय मी न कळे आप्तांप्रती नीटसे ।

मित्रांतेहि कळे न गूढ - न कळे माझे मलाही तसें ॥"५

भालजींच्या भागवतांना दिलेल्या उत्तरात त्यांची विनम्रशीलता दिसून येते. तिथ्यापि भागवतांच्या आग्रहाने त्यांनी आपल्या जीवनाची "चित्तरक्या" कथान केली आहे आणि ती त्यांचे पुत्र प्रभाकर पेंढारकर यांनी शब्दांकन केली आहे पण ही आत्मकथा सांगताना भालजींनी "मी" चा कोठेही उल्लेख केलेला नाही हे वैशिष्ट्यपूर्ण व अर्थापूर्ण आहे. त्यातून त्यांचा तटस्थभाव दिसून येतो; वादक्याच्या उंबरठ्यावरून आपल्याच जीवनाचा त्यांनी या आत्मकथेतून तटस्थपणाने वेध घेतला आहे. त्यामुळे ही आत्मकथा उत्कृतेच्या बाबतीत काही अंशी कमी पडल्यासारखी वाटते. परंतु त्याच-बरोबर त्या तटस्थतेपणामुळे आत्मकथेला एक परिमाण लाभले आहे. हे आत्मघोरित्र एका "साध्या माणासाचे" असले तरी ते असामान्य क्लापंताचे

आहे. प्रभाकर पेंढारकर यांनी म्हटल्याप्रमाणे " वयाच्या बारातेराव्या वर्षी घारातून फळून गेलेल्या, फारसे शिक्षण वा संस्कार नसलेल्या, अवघे तीन आणे रोजीवर जीवनाची सुस्मात करणा-या आणि मराठी लेखाणीवर भारतीय चित्रपटक्षेत्रातला सर्वोच्च सन्मान मिळवणा-या एका साध्या माणसाची ही लोकविलक्षण कहाणी आहे."^६

या ही कहाणी वयाच्या १५ व्या वर्षी लिहिल्यामुळे अत्यंत वार्धक्य अवस्थेमध्ये लिहिल्यामुळे या आत्मचरित्रात स्वल्प जीवनकथा आणि घटना येऊ शकल्या नाहीत. हा या आत्मचरित्राचा काहीसा दोष आहे; परंतु तो स्वाभाविक आणि स्मरणीय आहे. म्हणूनच प्रभाकर पेंढारकर यांनी म्हटले आहे - "..... पंचाण्णाव वर्षांच्या प्रदीर्घ प्रवासाचा हा वृत्तांत. तो लिहिल्यामध्ये काही विलोभनीय दृश्यांचे, क्षणांचे, व्यक्तींचे, उत्कट अनुभावांचे चित्रण राहून गेले असण्याची शक्यता आहे. त्या आत्मचरित्राच्या उणिवा आहेत काय ? असतील तर त्या मला शब्दांकन करणा-यांना, आणि बाबांनाही मान्य आहेत. त्याकडे वाचक स्मृतीच्या नजरेने पाहतील ह्या विश्वासानेच त्यांनी ह्या वयात आत्मचरित्र लिहिले आहे."^७ म्हणून या आत्मचरित्राला परीक्षाणाच्या काटेकोर कसोट्या लावता येणार नाहीत. भालजींनी जसे आठवेल तशा घटना सांगितल्या आणि त्या त्यांचे पुत्र प्रभाकर पेंढारकर यांनी शब्दांकन केल्या. त्यामुळे भालजींच्या वैयक्तिक जीवनावर

फारसा प्रकाश पडत नसला तरी मराठी व हिंदी चित्रपटसृष्टीवर बराचसा प्रकाश पडतो आणि त्यातून एका क्लावंताचे दर्शन घडते.

भालजींच्या व्यक्तिवाची जडणाघाडण :

भालजींच्या या आत्मचरित्रात त्यांनी आपल्या वैयक्तिक जीवनाविषयी फारसे काही सांगितलेले नाही. परंतु बालपणातल्या व जुन्या काळातील आठवणी सांगितल्या आहेत. त्यांतून त्यांच्या वैयक्तिक जीवनावर थोडा प्रकाश पडतो. भालजींचा बालपणातील स्वभाव, त्यांच्यावर संस्कार करणारी माणसे आणि चित्रपटसृष्टीत त्यांचा झालेला प्रवेश याबद्दलची माहिती सुस्वातीच्या प्रकरणात कळते.

बालपण व शिक्षण :

भालजींचे बालपण हे संस्कारशील घराण्यात घडले. त्यामुळे त्यांना आपल्या यशास्वी जीवनाचा मार्ग सुकर करता आला. आई, वडील, मोठे बंधू आणि मावशी यांचे संस्कार त्यांच्याबालपणात झाले. म्हणून त्या व्यक्तीविषयी त्यांनी आदरपूर्वक उल्लेख केला आहे. वडील डॉ. गोपाळराव पेंढारकर, आई सौ. राधाबाई, मोठे बंधू बाबूराव पेंढारकर (पेंटर), मावशांचे कमलाबाई वनकुळे, काका राजारामबापू वनकुळे व माई फळनीस या व्यक्तित्वांचे त्यांच्या मनावर अनेकविध प्रकारचे संस्कार झाले. भालजींचे शिक्षण फारसे झाले नाही. सहावी नापास

होण्याइतपतच त्यांचे शिक्षण झाले, कारण भालजींच्या आई वडीलांच्या तापट स्वभावामुळे घरात नेहमी संघर्षा निर्माण होई व त्यामुळे त्यांचे शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झाले.

भालजींचे वडील पेशाने डॉक्टर पण मानी व तापट स्वभावाचे, त्यांच्या स्वभावात स्पष्टवक्तेपणा व फटक्यणा होता. आईदेखील हट्टी व तापट. त्यामुळे घरात नेहमी आईवडीलांची भांडणे होत. पण दोघांही भालजींवर प्रेम होते. भालजींना वडीलांकडून बुध्दिमत्तेचा वारसा मिळाला तर आईकडून श्रद्धेचा. वडीलांपेक्षा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर त्यांच्या आईच्या व्यक्तिमत्त्वाचा फार मोठा संस्कार झाला असे दिसून येते. वास्तविक पाहता आईला भालजी बद्दल कांहीसा राग आणि द्वेष होता. कारण भालजींच्या जन्माबरोबरच ही भांडणे सुरु झाली. म्हणून तिचे उद्गार भालजींनी दिले आहेत ते असे -

" हे असले पांढ-या पायाचे पोर आपल्या पोटाला जसे आले ?" पण तरीही आई भालजींवर प्रेम करित होती. त्याने शिकावे, क्मवावे असे तिला वाटत होते. आईच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वात मोठा झालेला संस्कार म्हणजे अभिनय व श्रद्धेचा. आईचा आपल्या सर्व मुलांवर मोठा जीव होता. ती त्यांना गोष्टी सांगे आणि वेगवेगळ्या नक्का करून दाखावी. भालजी आणि बाबूराव यांच्यात अभिनयाचे गुण आले ते आईकडून.

साधूसंतांचा स्हवास :

भालजींच्या आईची साधू संतावर अतिशय श्रद्धा होती. भालजींचे घर म्हणजे साधू-संन्याशी, गोसावी यांची जणू धर्मशाळाच होय. रखादया सत्पुरुषांकून आपण गुसंत्र घ्यावा अशी त्यांच्या आईची फार दिवसांपासून इच्छा होती. या साधू-संतांच्या स्हवासाचा भालजींच्यावर आयुष्यभर प्रभाव पडला. त्यांच्या स्हवासात त्यांना बरेचसे चांगले शिकता आले. अर्थात या साधू मंडळींच्या चांगल्या वाईट प्रवृत्तीही पाहता आल्या. काही साधू छोटे आणि दोगी असतात हे ठारे असलेतरी काही साधू सच्चे असतात. याचाही त्यांना अनुभव आला आणि म्हणूनच चांगल्या साधूसंताबद्दल त्यांच्या मनात गाढ आकर्षण निर्माण झाले. यापैकी एक व्यक्ती म्हणजे सदानंद महाराज. लोकांशी आदाराने आणि प्रेमने कसे बोलावे हे त्यांना सदानंद महाराजांकून शिकता आले. कोणीसक मनुष्य दारु पिऊन घाणोरइया शिष्या देत होता म्हणून भालजींनी शिष्या देऊनच त्याचा उध्दार केला तेव्हा सदानंद महाराज भालजींना, 'तू दारु पितोस का ?' म्हणून विचारतात आणि म्हणतात, "घाणोरडं बोलायला, घाणोरइया, बीभात्स शिष्या देण्यासाठी, त्याला दारु तरी प्यायला लागली; तू ती न पिता स्वढं घाणोरडं बोलतोस ?" सदानंद महाराजांच्या

व्यक्तिमत्त्वाचा भालजींच्या मनावर छापच परिणाम झालेला दिसून येतो. आयुष्यात त्यांना अनेक वेळेला सदानंद महाराजांची आठवण आल्याचा त्यांनी उल्लेख केला आहे. देवळात ते ज्या छांबाला टेकून बसत असत त्या छांबाचे आणि कट्याचे दर्शन घेतल्याचे त्यांनी अनेक वेळेला उल्लेख केलेला आहे. अशी आणाळी एक आठवण त्यांनी विश्वनाथ महाराज या संतपुरुषाची दिली आहे; स्वडीला असताना एका नायकिणीच्या संदर्भात त्यांच्या हातून प्रमाद घडला आणि त्यांची प्रकृती बिघडली तेव्हा योगायोगाने विश्वनाथ महाराजांची गाठ पडली. त्यांनी त्यांना वात्सल्यपूर्ण धीर दिला आणि स्वडी सोडण्यास सांगितले आणि महाराजांची आज्ञा म्हणून त्यांनी ती पाळली. पुढे काही वर्षांनंतर संघाचे काम करताना त्यांची रमण महीर्षि या धोर साधूशी भेट झाली. त्यांच्यामुळेही ते प्रभावीत झाले. म्हणून त्यांनी म्हटले आहे, "असे हे संतपुरुषा बोलत नाहीत, पण न बोलताही छाप काही सांगून जातात."^{१०} या साधूसंताच्या सहवासाचा भालजींच्या व्यक्तिमत्त्वावर असा परिणाम झाला की त्यांनी आपल्या आयुष्यात चारित्र्य व नैतिकता यांना महत्त्व दिले. चित्रपटसृष्टीच्या मायावी व मोहमयी नगरीत राहूनही भालजी निर्दोषनी व शुद्ध राहिले ते या संस्कारामुळे. आईपासून त्यांना लाभलेली सर्वात मोठी देणगी; आई वारल्यानंतर तिचे अंत्यदर्शन घेताना

त्यांना आई च्या या धोरणीची जाणीव होते. श्रद्धाभाव,
 हिंदूत्ववाद, साधूसंतांचे प्रेम, अभिनय कला यांचा वारसा आपल्याला
 आईमुळे मिळाला. याचा त्यांनी कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करताना म्हळ्ये
 आहे - "तिच्यामुळे त्यांचे मन, धर्म आणि हिंदू संस्कृतीबद्दल
 श्रद्धाशील झाले. साधूसंतांच्या अध्यात्मिक विचारचि बी तिच्यामुळे
 त्यांच्या हृदयी झाले; आईने त्याला आणि बाबूराव व विनायक यांना
 लहानपणी कस्त दाखविलेल्या नक्कलमधून त्यांना अभिनयाचे बळकडू
 मिळाले. त्यामुळे आज आपण तिघांनी ह्या चित्रपटसृष्टीत काही
 मानाचे स्थान मिळवलेले आहे. आईकडून आपल्याला कोणत्याही
 परिस्थितीत झगमगून न जाणे आणि जिद्दीने आपल्या मार्गाने
 निर्भीडपणे चालत राहणे हे गुण लाभले."?? भालजींनी चित्रपटसृष्टीत
 प्रवेश केल्यानंतर सावित्री, राजा गोपीचंद, गोरखनाथ, वाल्मीकी इ.
 पौराणिक चित्रपट काढले या चित्रपट निर्मितीच्या पाठीशी आईच्या,
 साधूसंतांच्या स्तवसाधने वारसा असल्याचे दिसून येते.

क्लाव्हंत भाऊ-बाबूराव पेंढारकर :

भालजी चित्रपटसृष्टीकडे वळले ते घरातील वातावरणामुळे.
 धोरले बंधू बाबूराव पेंढारकर आणि धाकटे बंधू विनायक, वासुदेव
 हे चित्रपटसृष्टीत वापरत होते. बाबूराव एक उत्कृष्ट नट होते तर विनायक

नट व दिग्दर्शक आणि वासुदेव कैरामन म्हणून प्रसिध्द झाले.
 भालजीचे मावस भाऊ व्ही. शांताराम हेही चित्रपटसृष्टीत काम करीत
 होते. या सर्वांमुळे भालजींना चित्रपटसृष्टीची ओळख झाली. त्यांच्यामुळे
 त्यांनी अनेक, उत्कृष्ट देश - विदेशाच्या फिल्म पाहिल्या त्यामुळे
 भालजींच्या मनात चित्रपटाविषयी आकर्षण निर्माण झाले. अशातच
 एके दिवशी त्यांचे बंधू बाबूराव पेंढारकर यांनी भालजींना "मार्केडिय"
 या मूकपटाची कथा लिहिण्यास सांगितली. भालजींनी कथा लिहिली.
 परंतु त्या कथा ते वारंवार बदल करण्यास सांगू लागले. ~~म्हणून~~ स्वाभिमाना
 भालजींना हे आवडले नाही आणि म्हणून भालजी स्पष्टपणे त्यांना
 म्हणाले, "ज्या कागदांवर मी लिहिले ते कागद कंपनीचे होत, तेव्हा त्याचे
 पैसे मी परत करत आहे. त्या कागदांवर जे लिहिलं ते माझ्या टाकानं
 आणि शार्डिनं तेव्हा हे लिखाण माझं. ते घोजून मी बाहेर पडत आहे." १२
 असे म्हणून त्यांनी कागदाचे आठ आणगे पैसे देऊन ते बाहेर पडले या घटनेत
 त्यांचा स्पष्टवक्तपणा, व मानीपणा दिसून येतो.

भ्रमंतीतील अनुभाव :

आपली सगळीच मुले कववापला लागली आहेत पण भालू मात्र
 "नुसता पोळासारखा हिंडतो" म्हणून भालजींच्या आईने भोकरी कर
 नाहीतर बाहेर हो" या शब्दांत सुनावले त्यावेळी दोघांचे कडाक्याचे
 भांडण झाले आणि त्यावेळी भालजींनी निर्णय घेतला, "बरं आहे.

मी नोकरी बघातो. मिळालो नाही तर तर मीच जातो कुठरी तोंड
 घोऊन "१३ आणि आपली वळकटी आणि कमडे घोऊन भालजी
 घाराबाहेर पडले ते कायमवेच. इतूनच त्यांच्या भ्रमंतीला सुखात झाली.
 हा भ्रमंतीचा कालखंड हाही त्यांच्या जीवनातील एक महत्वाचा कालखंड
 ज्या कालखंडांने त्यांना जीवनाचे विविध अनुभव दिले आणि व्यक्तिमत्त्वाला
 आकार दिला. या "पंधारा - वीस वर्षांच्या कालखंडात उपजीविकेसाठी
 त्यांनी भ्रमंती केली असली तरी या भ्रमंतीमुळेच त्यांना भारताचे दर्शन
 झाले. देशातील राजकीय स्थिती पहाता आली. आणि धोर
 क्रांतिकारक नेत्यांच्या भोटीगाठी झाल्या. भालजींच्या मनात राष्ट्रभाक्तीची,
 देशाभिमानाची ज्योत प्रज्वलित झाली.

घारातून बाहेर पडल्यावर, ठकार बंधूंच्या सिध्देश्वर छापळान्यात
 छपाईचे अंगमेहनतीचे - कामस्वीकारले. रोज तीन आणे मजुरी मिळे पण
 ही भालजींची पहिली नोकरी होती आणि स्वकष्टाची पहिली मिळकत
 होती. यावेळी ते रोज एक पैशाचे दूध आणि एक आण्याचे तांदूळ आणत
 स्वतः हाताने स्वयंपाक करून पोट भरत. एका दृष्टीने हे डाडतर जीवन
 होते. याच काळात त्यांनी गोव्याहून कोल्हापूरात आलेल्या "अप्सरा संगीत
 मंडळी"त नाट्यशिक्षक म्हणून काही दिवस काम केले. अभिनयाच्या
 संस्काराचा आणि बाबूरावांच्यामुळे चित्रपटसृष्टीत वावरल्याचा त्यांना
 या कामी उपयोग झाला.

कोल्हापूरहून भालजी कोणातेतरी काम मिळावे म्हणून पुण्याला गेले. बेकार असलेल्या भालूला आधार देण्यास बहिणीची नाराजी दिसल्यानंतर बहिणीचे घर सोडून भालजीने सरळ लोकमान्य टिळकांचा केसरीवाडा गाठला. लोकमान्य टिळकांना भेटण्याची त्यांना तीव्र इच्छा होती. भालजींच्या मनातील टिळक भाक्ती आणि राष्ट्रभाक्ती पाहून त्यांना एका गृहस्थाने पेपर विक्रीचे काम दिले. भालजींनी काही दिवस केसरी पेपरच्या विक्रीचे काम केले; केसरीवाड्यातील वास्तव्याचा भालजींना एक मात्र फायदा झाला आणि ते म्हणजे त्यांना वाचनाची गोडी लागली. आणि त्यांनी उत्तमोत्तम पुस्तके वाचली. केसरी कार्यालयातील डॉ. डोंडोपंत विद्वांस यांनी त्यांना म्हटले, " अरे, वृत्तपत्रं विकून झाल्यावर तुला बराच मोकळा वेळ असतो. उगाच बसण्यापेक्षा मोकळ्या वेळात वाचत जा, लिहित जा." २४

पुण्यातील वास्तव्याचा कंटाळा आल्यावर भालजींनी शेके दिवशी पुणे सोडले आणि परत कोल्हापूर गाठले. श्री. सरदार बाळासाहेब यादव यांची प्रवासात गाठ पडली आणि त्यांनी शाहू महाराजांची भेट घडवून आणली. काही काळ स्कडी, रामबाग या परिसरात ते शाहू महाराजांबरोबर कॅम्पात राहिले. या काळात त्यांना शाहू महाराजांच्या दरबारातील साधी मोठी परंतु प्रेमळ व मोकळ्या मनाची माणसे मिळाली; त्यांच्या सहवासात त्यांचे काही दिवस सुखाचे गेले. परंतु शाहू महाराजांनी एका मुलीशी लग्न करण्यासंबंधी सुचविले त्यामुळे त्यांच्याशी विरोध होऊन

ते कॅम्पातून बाहेर पडले.

तो कालठांड पहिल्या महायुद्धाचा होता. ब्रिटीशांना सैनिक हवे होते. भालजी सैन्यात दाखल झाले. परंतु युद्ध संपल्यानंतर त्यांना सैन्यातून परत यावे लागले. परत त्यांनी पुणे गाठले; त्यावेळी लोकमान्य टिळकाचे निधन झाले. आणि भालजी कमालीचे दुःखी झाले. परंतु लोकमान्य टिळकांविषयी त्यांना कमालीची श्रद्धा असल्याने भालजींनी "लोकमान्यांचा स्वर्गीय संदेश" ही वेडीवाकडी पुस्तिका लिहिली आणि स्वतःच ती त्यांनी विकली. यामुळे भालजींना पैसा आणि प्रसिध्दी लाभली. आणि वर्तमानापत्रात स्फुटे लिहिण्याचे काम मिळू लागले. म्हणून आत्मचरित्रात म्हटले आहे - "हा त्याच्या लिखाणाच्या क्लेशा श्रीगणेशा होता."^{१५} पुण्यातल्या या वास्तव्यात त्यांना लक्ष्मी व अपोलो थिएटरमध्ये इंग्रजी चित्रपटाचे मराठी टायटल्स लिहिण्याचे काम मिळाले. हे टायटल्स ते इतके चांगले लिहित की त्यांना आपल्या ठिकाणी असलेल्या लेखानक्लेचा शोध लागला. पुण्यातल्या या वास्तव्यातच भालजींची आणि राजगुरु यांची भेट झाली. राजगुरुंसारख्या, क्रांतिकाराच्या भोटीने भालजी स्वटे प्रभावित झाले की त्या भोटीचे भावपूर्ण वर्णन करताना त्यांनी म्हटले आहे, "त्यावेळी भालचंद्राला ही कल्पनाही नव्हती की हा गंभीर, मितभाषी तरुण आपल्याला पुढे अगदी वेगवेगळ्या ठिकाणी

भोटणार आहे, आणि त्यांच्या मनातील अग्निस्फुरिल्लिंगाच्या काही ठिणाग्या आपल्याही मनात देशप्रेमाच्या ज्वाला प्रज्वलित करणार आहेत." १६

भ्रमंतीच्या या कालखंडात एका बाजूला ते सिनेमा थिएटरमध्ये काम करीत होते. चित्रपटसृष्टीतील छोटी मोठी कामे करीत होते. लक्ष्मी थिएटरमध्ये अनेक नाटक कंपनीचे नाट्य प्रयोगही त्यांना पहायला मिळाले. नाटक मंडळींच्या लोकांशी त्यांचा परिचय होत गेला. शारदा, संशयकल्लोळ, झुंझारराव, एकच प्याला, भावबंधन, ही नाटके त्यांनी इतक्यावेळा पाहिली की त्यातील संवाद त्यांना मुळोद्गत झाले. बालगंधर्व गणपतराव बोडस, वालावलकर, मा. कृष्णा, केशवराव दाते, जोगळेकर वैशांपायन या नाट्य कलावंतांशी परिचय होऊन जवळीक निर्माण झाली. क्लासृष्टीतील या कामांबरोबर राजकीय क्षेत्राशी त्यांचा संबंध वाढत गेला. दिल्ली, लाहोर, कलकत्ता, बनारसअ अशा विविध ठिकाणी त्यांनी प्रवास केला. लाहोरला बॉम्ब बनविण्याचे शिक्षण मिळते का ? याचा प्रयत्न केला. पंजाबचे क्रांतिकारक लाला लजपतराय, बनारसचे पंडित मालवीय, बंगालचे क्रांतिकारक अतुल सेन यांच्या त्यांनी भोटीगाठी घेतल्या त्या सर्वांच्या दर्शनाने, संभाषणाने भालजी (कमालीचे प्रभावित झाल्याचे दिसून येते. आणि त्यामुळे त्यांच्या मनात देशभक्तीची उर्मी निर्माण झाली. पुढे भालजींनी ऐतिहासिक चित्रपटाची निर्मिती केली. त्यांच्या

मनात देशभक्तीची उर्मी निर्माण झाली. पुढे भालजींनी ऐतिहासिक चित्रपटाची निर्मिती केली. त्याच्या मुळाशी भ्रमंतीच्या कालखांडातील राष्ट्रभक्तीची उर्मी असावी असे वाटते.

या पंधारा - वीस वर्षांच्या भ्रमंतीच्या कालखांडाने त्यांना छाप अनुभाव दिले. जीवनाचे दर्शन घाडिले आणि त्यांना हळूहळू क्लासृष्टीकडे वळविले. एका "साध्या माणसाला" क्लासृष्टीचे "भाग्यविधाता" बनविले. छोट्या-छोट्या नोक-यां करीत नाट्य व चित्रपटसृष्टीत लेखन करीत ते चित्रपटसृष्टीत प्रारले. भ्रमंती संपवून त्यांनी परत कोल्हापूराला चित्रपटसृष्टीत प्रवेश केला. या चित्रपटसृष्टीत त्यांना त्यांचे योग्य क्षेत्र लाभले. त्यांच्यातल्या माणसाला क्लावंत बनविले आणि त्यांच्या जीवनातील ही एक क्रांतीच होय. या कालखांडातील घटना सांगताना भालजींनी बाह्यजीवनातलेच अनुभाव अधिक सांगितले आहेत. कौटुंबिक जीवनाच्या अनुभावांच्या बाबतीत त्यांनी अलिप्तता पाळली आहे. स्वतःबद्दलची ही अलिप्तता ही वैशिष्ट्यपूर्ण वाटते म्हणून प्रभाकर पेंढारकरांनी म्हटले आहे, "सर्वसाधारण माणसाप्रमाणे त्यांचे घराच्या चार भिंतीमधील कुटुंबियांबरोबरचे जीवन ह्या आत्मचरित्रात कोठेही नाही"^{१७}

हिंदुत्ववादी आणि राष्ट्रभक्त भालजी :

भालजींच्या मनावर आईच्या सहवासामुळे साधुसंतांच्या चारित्र्याचा व नैतिकतेचा प्रभाव होता. भारतीय संस्कृतीमध्ये चारित्र्य

आणि नैतिकता याला अधीक्य महत्व होते. याचा परिणाम असा झाला की भालजी संघाकार्याकडे आकृषिते गेले. हिंदुत्वनिष्ठा हा तर संघा कार्याचा प्राण होता. हा हिंदुत्ववाद भालजींच्या संबंधा आयुष्यावर परिणाम करणारा होता. अर्थात त्यात जातिभेद किंवा परधाम बिदुलचा तिरस्कार हा भाग नव्हता. कारण भालजींचे अनेक मित्र मुस्लिमान होते. आणि त्या सर्वांचे भालजींवर प्रेम होते; ~~आणि~~ जातीय दंगलीमध्ये मुस्लिमान एकीकृत होतात. एकमेकांना मदत करतात. हिंदू एकत्रित होत नाहीत याची त्यांना छांत वाटत असे. हिंदुत्ववाद आणि त्यावर आधारीत राष्ट्रभक्ती आणि शिवभक्ती ही भालजींच्या जीवनात एक महत्वाची प्रेरणा. आणि त्याचा प्रभाव आयुष्यभर त्यांच्या जीवनावर होता हे त्यांनी कथान केल्या अनेक अनुभावांवरून दिसून येते.

भ्रमंतीच्या कालखंडात राजगुरु, भगतीसंग, लोकमान्य टिळक, लाला लजपतराय, पंडित मालवीय, अतुल सेन, अशा अनेक देशभक्तांच्या सहवासात राहण्याचा त्यांना योग आला आणि त्यांच्या भोटीने ते प्रभावित झाले. अशीच एक महत्वाची भोट म्हणजे श्री. बाबाराव सावरकर यांनी भालजींच्या डॉ. हेडगेवार यांची भोट घाडवून आणली. डॉ. हेडगेवार यांच्या आज्ञेप्रमाणे कोल्हापूरात त्यांनी संघाशाखा सुरु केली. आणि त्याचे व्यवस्थित काम चालविले. परंतु ब्रिटीशांनी त्यावर बंदी आणली. तरीही भालजींनी "राजाराम स्वयंसेवक संघा"

स्थापन कसून संघाचे कार्य चालविले. पंजाब आणि बंगालच्या सशास्त्रा
 क्रांतिकारकांच्या तुलनेने महाराष्ट्रात काम कमी आहे म्हणून सशास्त्रा
 उठाव करण्यासाठी आपणा काहीतरी केले पाहिजे असे वाटल्याने त्यांनी
 पंजाबात जायचा निणय घेतला.

पंजाबला जाताना दिल्लीतील सर्व स्थळे त्यांनी पाहिली आणि
 तेथून एक परिचित गृहस्था श्री. कुश्या यांच्या साहाय्याने त्यांनी
 पंजाबाचे क्रांतिकारक लाला लजपतराय यांची भेट घेतली. लाला
 लजपतराय यांच्या दर्शनाने भालजी प्रभावित झाले आणि म्हणाले
 की, "मला काही तरी आज्ञा द्या". तेव्हा लाला लजपतराय भालजींना
 म्हणाले, "जितनी हो उतनी भारत-माताकी सेवा करते रहो" १८

पंजाबाच्या वास्तव्यात त्यांना बॉम्ब बनविण्याची माहिती हवी होती
 पण ती त्यांना मिळाली नाही म्हणून त्यांनी बंगालला जायचे ठरविले.
 तेथे त्यांनी बंगालचे क्रांतिकारक श्री. अतुल सेन यांची भेट घेतली. पण
 त्याचाही फारसा फायदा झाला नाही. दिल्ली, लाहोर, कलकत्ता अशा
 ठिकाणी फिरवूनही आपणाला क्रांतिकारकांच्या कार्यात सहभागी होता असे
 आले नाही आणि बॉम्ब तयार करण्याची माहितीही मिळाली नाही याची
 त्यांना खंत वाटली.

बाबाराव सावरकर यांनी 'तस्मात् हिंदुस्थान या संस्थेत त्यांना प्रवेश दिला आणि भालजींच्याकडून त्यांनी क्रांतिकार्याची शपथ घेतली. भालजींच्या प्रामाणिक देशभक्तीवर बाबारावांचा खटल विश्वास की त्यांनी भालजींवर अनेक जोखामीची कामे सोपविली. ९ ऑक्टोबर १९३० ला सर्जंट टेलरवर गोळ्या झाडण्यात आल्या तेव्हा पोलिसांनी क्रांतिकारकांचा शोध सुरू केला म्हणून बाबाराव सावरकरांनी क्रांतिकारकांना सुरक्षित स्थळी पोहचविण्याची कागमिरी भालजींच्यावर सोपविली. आणि भालजींनी ती अनेक धोके पत्कस्त जबाबदारी पार पाडली. असाच एक प्रसंग म्हणजे १९२६ मध्ये बेळगावला भारणा-या काँग्रेस अधिवेशनात भाषणा देण्यासाठी बंगालचे क्रांतिकारक श्री. अतुल सेन जाणार होते. पण सरकारने अतुल सेन यांना अटक करण्याची आज्ञा काढली होती. अशावेळी भालजींनी आपल्या सिनेकंपनीच्या क्लाकारांबरोबर अतुलसेन यांचे वैशांतर कस्त त्यांना बेळगावला पोहचविले. अशा प्रकारच्या प्रसंगांतून त्यांची देशभक्ती आणि क्रांतिकार्याविषयी त्यांना वाटणारे प्रेम यांचे दर्शन घडते. क्रांतिकारकांबद्दल त्यांना खट्टी आपुलकी होती की राजगुरु, भगतसिंग आणि सुखादेव या क्रांतिकारकांना फाशी देण्यात आले त्यादिवशी राणी समती या आपल्या चित्रपटाचे शूटिंग बंद ठेवून त्यांनी त्या दिवशी उपवास केला.

शिवभाक्त भालजी :

भालजींच्या मनावर लहानपणी जे विविध संस्कार झाले त्यातील एक महत्वाचा संस्कार म्हणजे राष्ट्रभाक्ती, पारतंत्र्याची चीड आणि स्वातंत्र्याचे प्रेम, त्यासाठी सर्वस्व समर्पण करण्याची प्रवृत्ती यांचा प्रभाव भालजींच्या मनावर होता. यातूनच त्यांच्या मनात छत्रापती शिवाजी महाराज त्यांच्याविषयी आत्मियता निर्माण झाली. शिवभाक्ती ही त्यांच्या देशभाक्तीचीच एक अर्मी होय. हिंदुत्ववादाप्रमाणे शिवभाक्तीचाही त्यांच्या व्यक्तित्वावर प्रभाव होता. दाऊतखान नावाच्या कुणा एका लेखाकाने छत्रापती शिवाजी आणि राजमाता जिजाबाई यांच्याबद्दल आपल्या पुस्तकात बीभातस लेखाने केले. तेव्हा भालजींनी त्याच्याविषय कौटुंबिक केस केले आणि डाटला जिंकला; परंतु दाऊतखान यांनी अलाहबाद उच्च न्यायालयात अपील केले. ही केस चालविण्यासाठी पैसा कमी पडतो असे दिसताच त्यांनी गळ्यात भिक्षा पेट्टी अडकवून कोल्हापूराला लोकांच्याकडून पैसा गोळा केले आणि ही केस लढवून यशा मिळविले. या प्रकरणात त्यांना बरीच आर्थिक झाल सोसावी लागली. तरी त्यांनी "शिवप्रेमा" पेट्टी सहन केली; याच प्रेमापेट्टी त्यांनी रामगडच्या किल्ल्यावर छत्रापतींच्या समाधीची दुरुस्ती केली. आणि शिवाजीवरील आपले प्रेम प्रगट केले. शिवाजी महाराजांसारख्या

कर्तव्यार मराठी राजाचे भारतातील लोकांना कर्तृत्वाचे दर्शन घडावे म्हणून त्यांनी शिवाजीच्या जीवनावर पुढे "स्वराज्य सीमेवर", "बहिर्जी नाईक", स्वराजाचा शिलेदार, छत्रपती शिवाजी, बाल शिवाजी गनिमी कावा इ. असे चित्रपट काढले. अनेक कळट घोजून अडचणीतूनही त्यांनी कोल्हापुरात भार चोकात शिवाजीचा पुतळा बसविला. शिवाजी महाराजांचे कार्य अधिकाधिक लोकांच्यापर्यंत पोहचविण्यासाठी त्यांनी आर्थिक झाल सोसूनही चित्रपट काढले. अशाच एका चित्रपटात त्यांनी स्वतःच्या आवाजात दिलेले निवेदन महत्वपूर्ण वाटते त्यांनी म्हटले आहे -

"माननीय महाशय :

हा क्लेचा विकास नव्हे - तशीच ही केवळ

कर्मणूक नाही. त्या युगप्रवर्तक पुरूषोत्तमाची

त्याच्या भक्ताने मांडलेली ही पूजा आहे"^{१९}

या उद्गारातील "भक्ताने मांडलेली पूजा" हे शब्दच त्यांच्या मनातील उत्कट शिवभक्ती व्यक्त करतात. या शिवभक्तीची ज्वलंत दोन उदाहरणे म्हणजे "बहिर्जी नाईक" या चित्रपटातील बाल शिवाजीच्या भूमिकेसाठी त्यांनी सूर्यकांतांची निवड केली. सूर्यकांतांनी ती भूमिका चांगली वठवली म्हणून सर्वांनी त्यांची पाठ धोपटली तेव्हा बाल शिवाजीच्या वेष्टाभूषेत अखिलेच्या सूर्यकांतांनी आपल्या धोरल्या भावाला (चंद्रकांत) नमस्कार केला आणि भालजींनाही ते नमस्कार करायला गेले

तेव्हा नमस्कारासाठी वाक्येच्या सूर्यकांताला उठवत ते म्हणाले "हे बघा, तुझ्या अंगावर जेव्हा हे महाराजांचे कपडे असतील तेव्हा तू वाकून कुणालाही मलादेखील - नमस्कार करायचा नाही. आम्ही तुला नमस्कार करू" ^{२०} असाच एक प्रसंग "जयभावानी" या चित्रपटाच्या शूटींग वेळचा आहे. त्वावेळी तसूत सूर्यकांत भालजींच्या स्टुडिओतोल कैरा डिपाटमेन्टमध्ये काम करीत होते आणि त्याचबरोबर त्यांनी शिवाजीची भूमिका केलेली होती. भूमिका करून आणि आपले काम संपवून सूर्यकांत सध्याची वस्तू परत निघाले हे भालजींनी पाहिले. तेव्हा दुस-या दिवशी भालजींनी प्रॉडक्शन मॅनेजर बाबासाहेब पाटील यांना हाडसावले. " ज्यांची योग्यता नाही अशा एका ब्रायकांना आणण्यासाठी कंपनीची गाडी जाते, आणि ते पोरणं माझ्या चित्रात शिवाजीची भूमिका करत असूनही त्याला गाडी पाठवत नाही ?" ^{२१} शिवाजीच्या व्यक्तित्वाने ते किती भारावलेले होते हे यावस्तू दिसून येते.

आत्मकथनातील वरील उल्लेख पाहिले; की त्यांच्यावर हिंदुत्ववादाचा, राष्ट्रभाक्तीचा व शिवभाक्तीचा किती प्रभाव होता आणि त्याची कारणे काय हे दिसून येते. या सर्वांचा त्यांच्या चित्रनिर्मितीवर परिणाम झाला. हिंदुत्ववादाचा त्यांच्या पौराणिक चित्रपटनिर्मितीवर आणि शिवभाक्तीचा ऐतिहासिक चित्रपटनिर्मितीवर परिणाम

इतिहास . हिंदुत्ववाद, राष्ट्रभाक्ती आणि शिवभाक्ती या प्रवृत्ती
भिन्न-भिन्न नसून आदर्श मुल्यांची, नैतिकतेची आणि उदात्त ध्येयवादाची
जोपासना करण्या-या प्रवृत्तींचीच अनेक स्पे आहेत. यातून भालजीचि एक
'मागूस' म्हणून आणि 'कलावंत' म्हणून उदात्त व्यक्तिमत्व जाणावते.

क्लावंत भालजी

प्रास्ताविक :

भालजींच्या मनावर क्लेसंबंधी पहिला संस्कार झाला तो आईचा, त्यांची आई क्ल्या सांगताना विविध प्रकारच्या नक्ला आणि अभिनय कसून दाखावी म्हणून आत्मचरित्रात म्हटले आहे, "..... ती क्ल्या मुलांना डाऊजेवू घाली, क्ल्या स्क्या बसली की गोष्टी सांगे. जेव्हाच्या नक्ला कसून दाखावी. ह्यांतल्या ब-याच मुलांच्यात हे अभिनयाचे अंग आईकडून आले असावे"^{२२} याच आईशी भांडण होऊन घार सोडल्यानंतर त्यांचा एका नाटक कंपनीशी संबंध आला. उस्ताद अल्लादियां खांसाहेबांचे गाणे भालजींनी ऐकले. राजारामबापू (काका) यांच्या सांगण्यावरून नाटक कंपनीच्या तालमी पाहण्याची त्यांना संधी मिळाली. त्या पाहताना भालजी स्वतःच नाटकातले संवाद आणि अभिनय करू लागले. तेव्हा सर्वांना आश्चर्य वाटले. याचवेळी "अप्सरा संगीत मंडळी" मध्ये त्यांना नाट्यशिक्षक म्हणून काम मिळाले. त्यांना शिक्षकित्ता शिक्षकित्ता अभिनयात भालजी पारंगत झाले. काम मिळवण्यासाठी ते पुण्यास गेले असताना आर्य सुबोधा

मंडळीच्या "आसुरीलालसा" या नाटकाचे त्यांनी भाषांतर केले आणि त्या प्रयोगाला प्रसिध्दी मिळाली. त्याचवेळी लक्ष्मी टिास्टरमध्ये इंग्जी चित्रापटांना मराठी टायटल्स देण्याचे काम मिळाले. हे काम करीत असताना त्यांना अनेक चांगले इंग्जी चित्रापट पहायला मिळाले. त्यांचे मोठे बंधू बाबूराव पेंढारकर महाराष्ट्र फिल्म कंपनीमध्ये काम करीत होते आणि त्याचबरोबर मावस भाऊ शांताराम, दामले, फत्तेलात हे स्हाय्यक म्हणून काम करीत होते. भालजींना चित्रापटसृष्टीचे जवळून दर्शन झाले. या सा-या संस्कारांतून त्यांची चित्रापटनिर्मितीची जाणीव संपन्न झाली. म्हणून आत्मचरित्रात म्हटले आहे - "भालचंद्राने कधी फिल्मकंपनीत काम केले नव्हते पण त्याने देशापरदेशाच्या अनेक फिल्मस पाहिलेल्या होत्या. नाटके लिहिली होती. भालचंद्र चित्रापट ह्या विषयावर बोले तेव्हा ह्या विषयाचा त्याला बराच अनुभाव आहे असा रेकणा-याचा स्मज होई"^{२३} या सा-या संस्कारांतून त्यांच्यात कलावंताचे गुण निर्माण झाले.

चित्रापटसृष्टीतील पहिले पाऊल :

भालजींची गुणावत्ता पाहून बाबूराव पेंढरांनी त्यांना "माकडिय" या मूकपटांची कथा लिहिण्यास सांगितले. येथेच त्यांची दादासाहेब तोरणे आणि बाबूराव पै यांची ओळख झाली. बाबूराव पै यांनी भालजींच्या अंगचे गुण हेरले होते. "माकडिय" ची चित्रकथा

बाबूराव पेंटर दुरुस्त्या सुक्वीत असल्याने पूर्ण झाली नाही. भालजींनी ते काम सोडले आणि दादासाहेब तोरणे व बाबूराव पै यांच्याबरोबर ते मुंबईला निघून गेले. तेथे मात्र त्यांनी चित्रापटसृष्टीतच राहण्याचा निर्णय घेतला. म्हणून त्यांच्यासंबंधी म्हटले आहे, "आता त्याच्या मनाने घेतले की ह्या चित्रापट निर्मितीच्या क्षेत्रातच आपण काम करायचे. त्याकरता लेखाणी आणि नाटकात आलेला अभिनयाचा अनुभाव त्याच्या जमेला होता. चित्रापटाच्या अनेक तांत्रिक बाजू अद्याप माहिती व्हायच्या होत्या. त्यांची माहिती कसून घायचे त्याने ठरविले

आपण आता हे क्षेत्र निवडायचे असे त्याचे ठरले, तसे त्यातले बारकावे समजावून घेऊ लागला." ^{२४} याचवेळी त्यांची "पृथ्वीवल्लभा" (१९२४) या चित्रापटातील क्लाकारांना अभिनय शिक्षविण्यासाठी नेमणूक झाली. तर १९२५ मध्ये "शारदा" फिल्म कंपनीच्या "बाजीराव मस्तानी" या चित्रापटाच्या लेखानाची, दिग्दर्शनाची जबाबदारी भालजींवर सोपविण्यात आली. आणि हा ऐतिहासिक चित्रापट छापू लागला. पुण्यातील लक्ष्मी थिएटरमध्ये परदेशाच्या चित्रपटांच्या टायटल्स लिहिण्यासाठी त्यांनी चित्रापट पाहिले होते. त्या चित्रापटातील दृश्यांना थिएटरमधील प्रेक्षकांचा मिळणारा अनुभाव पाहिला होता. कै-याच्या आधारे प्रेक्षकांवर कोणता परिणाम करता येतो हे साळे त्याने पाहिले होते.

त्या अनुभावाच्या शिदोरीचा भालजींना दिग्दर्शनाच्यापेळी छाप
उपयोग झाला, याच कालखंडात त्यांनी राजहदय, उदयकाल, जुलूम,
राणीसाहेब उर्फ बजरबदूर, छूनी छांजीर या मूकपटांचे लेखान केले असा
उल्लेख आढळतो. परंतु त्यातंबंधीचे त्यांचे अनुभाव आत्मचरित्रात
आढळत नाहीत.

स्वतंत्रा निर्मितीचा प्रयत्न :

"पृथ्वीवल्लभा" आणि "बाजीराव मस्तानी" या चित्रपटांमुळे
भालजींचा आत्मविश्वास वाढला आणि "भालबाला आपल्या नेहमीच्या
स्वभावाप्रमाणे काहीतरी केले, विशेषतः कस्तुरी दाखावाचे अशी उर्मी
आली"^{२५} आणि त्यांनी "वन्दे मातरम् - आश्रम" (१९२६) हा
देशभक्तीपर चित्रपट तयार केला. परंतु तत्कालीन ब्रिटीश धार्मिक
सेन्सार बोडनि त्यावर अनेक आक्षेप घेऊन अनेक प्रसंगांना कात्री लावून
१९२७ मध्ये परवानगी दिली. चित्रपट चांगला असूनही या कात्रीमुळे
फारसा गाजला नाही आणि भालजी कर्जबाजारी झाले; ध्येयवादी
माणसाच्या वाद्याला कळत आणि अपयश येते. ते भालजींच्या वाद्यालाही
आले. पण तरीही भालजी झगमगेले नाहीत.

चित्रपट सृष्टीतील यशापयशाचा विचार न करता भालजींनी
आपले कार्य चालूच ठेवले. दादासाहेब तोरणे आणि बाबूराव पै यांच्या

सल्ल्याने त्यांनी महाराष्ट्र फिल्म कंपनीचा "बजबहादुर अर्धा
 राणी समती" या चित्रपटाच्या दिग्दर्शनाचे काम स्वीकारले.
 त्यासाठी त्यांनी त्याकाळी गाजलेली मुंबईची प्रमुखाहिंदी नटी "स्त्री मायर्स"
 उर्फ सुलोचना हिला समतीच्या भूमिकेसाठी निवडले आणि पाच हजार
 मानधान देऊन तिची मान्यता मिळविली. सामान्यतः दिग्दर्शक क्लाव्ंतावर
 आपले म्हणाणे लादतात पण भालजीसारख्या जिद्दी माणाताने आपले विचार
 सुलोचनावर लादले नाहीत ही जाणीव सुलोचनाला असल्यामुळे ती भालजींना
 म्हणाले - "दिग्दर्शकांशी हुज्जत घालण्यात काहीच अर्थ नाही हे
 ध्यानात आलय माझ्या. दिग्दर्शकानं मी काय कराव ते सांगावं. तेव्हा
 भालजी म्हणातात हुज्जत घालायचा प्रश्नच नाही. तू ह्या चित्रपटाची
 नायिका, भूमिकेबद्दल तुलाही चांगली समज आहे. तेंव्हा तुझ्या मनात
 काय आहे हे सांगशील तर ठारं." २६

भालजीसारख्या एका श्रेष्ठ दिग्दर्शकाने क्लाव्ंताचे मत घ्यावे हे वैशिष्ट्यपूर्ण
 आहे.

१९३२ ला मूकपटाचा जमाना संपला आणि बोलपटाचे युग सुरु
 झाले. श्री. कृष्णाच्या बाल जीवनावर "श्यामसुंदर" हा बोलपट काढण्याचे
 ठरले. त्याची कथा, पटकथा, संवाद ही भालजींचीच निर्मिती होती.

त्यासाठी शाहू मोडक या बालनटाला त्यांनी आपल्या घारी ठेवून दोज्ञ तालीम दिली. "श्यामसुंदर" हा हिंदुस्थानतला पहिला बोलपट आणि तोही यशास्वी या चित्रपटाने शाहू मोडकसारख्या एक श्रेष्ठ अभिनेता मराठी आणि हिंदी चित्रपटसृष्टीला मिळवून दिला. यातच भालजींच्या क्लात्मक दृष्टीचा प्रत्यय येतो. पुढे अनेक चित्रपटांतून त्यांनी निवडलेले क्लाकार गाजले. म्हणून आत्मचरित्रात म्हटले आहे " भालजींच्या चित्रपटातून अनेक क्लाकारांनी आपल्या यशास्वी क्लाजीवनाची स्पेरी पडद्यावर सुस्वात केली, तसेच काहीनी केलेल्या क्लाक्षेत्रांतही त्याच्यामुळे पदार्पण केले "२७. १९३३ मध्ये छत्रपती राजाराम महाराजांनी "कोल्हापूर सिनेटोने" ही कंपनी स्थापन केली. आणि या कंपनीतर्फे "आकाशावाणी" हा एक चांगला चित्रपट प्रकाशित करण्यात आला. "श्यामसुंदर" पेक्षा "आकाशावाणी" हा चित्रपट कितीतरी भाव्य व तांत्रिकदृष्ट्या उत्तम झाला आणि गाजला. या कंपनीचे प्रमुखा छत्रपती राजाराम महाराज यांच्याशी मतभेद झाल्याने त्यांनी कंपनी सोडली. १९३६ मध्ये "सावित्री" या चित्रपटाचे त्यांना काम मिळाले. दिग्दर्शनाबरोबर, क्ला, पटकथा, संवाद व गीते लिहिण्याची जबाबदारी भालजींवर सोपविण्यात आली. आपण काहीतरी केले व विशेषा कस्त दाखावावे असे भालजींना वाटे. ती संधी त्यांना "सावित्री" चित्रपटाच्या वेळी मिळाली. भालजींचे क्लातंत्र आणि क्लादृष्टी किती श्रेष्ठ प्रकारची होती याचा प्रत्यय पुढील विशानातून येतो. "ह्या चित्रपटात यमराजाची

काळीकीभान्न प्रचंड आकृती व त्याच्यासमोर उभी असलेली अत्यंत लहान दिसणारी सावित्री हे या चित्रापटातील मायावी चित्राण बघून प्रेक्षाक धक्क होत. चित्रापट समीक्षाकांनी या दृश्याची तुलना हॉलीवूडच्या "किंगकॉंग" ह्या चित्रापटातील ट्रीक सीन्सशी केली आणि भालजीचे अभिमानंदन केले. "२८

"नेताजी पालकर" या चित्रापटातील अशाय स्वतंत्र आणि नवीन तंत्राचा वापर करून एक चांगला चित्रापट तयार केला. समीक्षाकांनी त्याचेही कौतुक केले यानंतरच्या काळात त्यांनी अनेक मराठी आणि हिंदी चित्रापटांचे यशास्वी दिग्दर्शन केले आणि नावलौकिक मिळविला. भालजींच्या जीवनाकालात चित्रापटसृष्टीत अनेक परिवर्तने झाली. जेथे व्यवसायात स्मांतर झाले पण भालजींनी मात्र क्लेशी इमान राखले. म्हणून आत्मचरित्रात म्हटले आहे. "मूकपटांचे बोलपट झाले, आणि कृष्णाधावलशेवजी सप्तरंगात मराठी चित्रापट निघू लागले. चित्रापट हे जेथे माध्यम म्हणून याकडे पाहण्याशेवजी जे आता अधिकाधिक पैसा मिळवण्याचे साधन म्हणून निमति त्याकडे पाहू लागले. चित्रापटांचा दर्जा घासरला. लोकांची अभिभास्वी बदलली. भालजी मात्र "एकांद्या, शिालेदारा" प्रमाणे आपले विचार लोकांपर्यंत पोचवण्यासाठी चित्रानिर्मिती करतच राहिला. "२९

यात भालजींची जाज्वल्य क्लानिष्ठा आणि स्वतंत्रावृत्ती दिसून येते.

क्लावंत घाडीवणारा क्लाकार :

भालजीनी आपल्या चित्रापटात अनेक नवे क्लाकार आणले आणि त्यांना घाडीवले. मा. विठ्ठल, मा. विनायक, शाहू मोडक, शांता आपटे, लीला चंद्रगिरी, दिनकर टेरे, शांता हुबळीकर, ललिता पवार, चंद्रकांत, सूर्यकांत, विमल कर्नाटकी, ग. दि. माडगूळकर, राजकपूर, हंसा वाडकर, गणपत पाटील, दादा कोंडके, अनुपमा, श्रीकृतकुमार अशा अनेक क्लाकारांना त्यांनी घाडीवले. पण हे घाडीवताना त्यांनी क्लावंतांचा कधीही अनुनय केलेला नाही. या बाबतीत त्यांनी क्लेशी कोणात्याही प्रकारची तडजोड केली नाही. क्लावंतांचे लाड केले नाहीत. पृथ्वीराज कपूर सारख्या श्रेष्ठ क्लावंतांकडून काम कसत घेतानाही त्यांनी कामाची शिस्त पाळलेली दिसते. कामासाठी प्रसंगी ते कठोरही वागले. परंतु त्यात क्रूरता नव्हती तर क्लेशी शिस्त होती. "जीना सीखो" या हिंदी चित्रापटाचे दिग्दर्शन के. नारायण काळे हे करित होते. परंतु हा चित्रापट फारच रेंगाळतो आहे असे वाटल्यानंतर संबंधितांना त्यांनी तशी जाणीव कसत दिली. एक दिवस नायिका शांतीरिन आणि नायक सुरेश यांच्यातील संवाद त्यांच्या कानावर पडला तो असा - "चार महिन्यांत कधी चित्रापट पुरा होतो काय ? निदान सहा महिने तरी काम चमूणार".

"तसेच करायचं. आपल्या तारखांवरच शूटींग अवलंबून आहे ना"

हे भालजींनी ऐकले. दुपारी सर्व मंडळीची जेवणो झाली चित्रीकरणासाठी स्टुडिओत जाण्यापूर्वी भालजींनी त्यांना आपल्या कार्यालयात बोलावून सांगितले,

"या चित्रापटाचं चित्रीकरण मी आजपासून आणि आतापासून बंद केलं आहे. हे आपले कराराप्रमाणे ठरलेले सगळे पैसे ।" शांतारिन, सुरेशा सगळे भांबावले. त्यांनी विचारले, "साब क्यू क्या हुआ ?"

"कुछ नहीं, मुझे यह पिकचर करनी नहीं ।" ३०

त्यानंतर मॅनेजरनी सर्वांना कराराप्रमाणे ठरलेले पैसे त्याक्षाणीच देऊन टाकले. शूटींगच्या वेळी काम करताना ते कठोरतेने वागले पण प्रत्येक कलाकारांबद्दल त्यांच्या मनात आदर होता, प्रेम होते, सहृदयता होती. म्हणूनच गांधीविधाच्या वेळी स्टुडिओ जळाला तेंव्हा स्टुडिओ जळाला या यापेक्षा क्लावंत व कामगार बेकार झाला याचे त्यांना अधिक दुःखा झाले. म्हणून सातंवन करायला आलेल्या माधवराव बागल यांना ते म्हणतात - "स्टुडिओ जळून गेला, मी तुसात पडलो ह्याचं माधवराव, मला दुःखा नाही, पण ह्यामुळं दोनशे माणसांच्या कुटुंबांची फूल पेटणं कठीण झालं ही जाणीव मला दुःखाद वाटते." ३१ यासंदर्भात सुलोचना-सारख्या श्रेष्ठ अभिनेत्रीचे उद्गार महत्वपूर्ण आहेत. त्यांनी म्हटले आहे, "जयप्रभा स्टुडिओ" ही छरोछारच दौळ मास्तरची शाळा होती. केवळ

क्लाकार नव्हे, तर मागूस घाडवणारी, बाबा स्टुडिओतल्या सर्वांना
 शिस्त लावत, त्यापेक्षा कितीतरी मायेने त्यांना वागवत. त्याच्या
 घरच्यांची आस्थापूर्वक चौकशी करत. त्यांची सुखादुःखे आपली मानत.
 स्टुडिओ हे एक त्यांचे मोठे कुटुंबच होते^{१३२} भालजींनी क्लाकरांना हे
 जे कौटुंबिक प्रेम दिले त्यात त्यांच्या मनाची उदारता दिसते.

चित्रापट सृष्टीतील अलौकिक कर्तव :

१९१२ ते १९८६ या ७४ वर्षांच्या कालखंडात भालजींनी
 चित्रापटसृष्टीत आपले कर्तव दाखविले. "मार्केडिय" या मूकपटाचे लेखान
 आणि त्यानंतर बाजीराव मस्तानी, वंदे मातरम्, आश्रम, राणी समती,
 या मूकपटांचे लेखान दिग्दर्शन भालजी यांनी केले. आणि चित्रापट
 सृष्टीत आपले पाय रोवले. १९३२ ला "श्यामसुंदर" या पौराणिक
 बोलपटाच्या लेखान व दिग्दर्शनाने त्यांनी आपले चित्रापटसृष्टीतील स्थान
 बळकट केले. तेव्हापासून ते १९८६ मधील "शाबास सूनवाई" या सामाजिक
 चित्रापट निर्मितीपर्यंत त्यांचे कर्तव दिसते. जवळजवळ ६०-७० वर्षे चित्रापट-
 सृष्टीत यशापयशाचा विचार न करता; आर्थिक फायदा तोट्याचा विचार
 न करता काम करित राहणे ही साधी गोष्ट नाही. त्यासाठी व्रत
 स्वीकारावे लागते. भालजींनी ते केले म्हणूनच त्यांना क्लातपस्वी,
 क्लामहीर्षा असे जे म्हटले जाते ते योग्यच आहे.

या कालखंडात भालजींनी पौराणिक, ऐतिहासिक आणि

सामाजिक अशा वेगवेगळ्या विषयावर चित्रपट काढले. या चित्रपटाच्या निर्मितीच्या पाठीशी त्यांची एक ध्येयनिष्ठा होती स्वातंत्र्यपूर्व काळातले त्यांचे बहुतेक चित्रपट पौराणिक किंवा ऐतिहासिक आहेत असे दिसून येते. परंतु त्या पाठीशी त्यांची एक स्वतंत्र दृष्टी दिसून येते. पौराणिक चित्रपटात केवळ कर्तव्य आणि देवादिकांचे दर्शन दाढाविषयमेक्षा त्यांची जीवननिष्ठा आणि विचार हे प्रेक्षकांपर्यंत पोचविले पाहिजे ही एक आदर्शवादी आणि ध्येयवादी दृष्टी स्वीकारून त्यांनी चित्रपटांची निर्मिती केली. म्हणून प्रभाकर पेंढारकरांनी म्हटले आहे - "हे चित्रपट पौराणिक होते हे छारे; पण ते लोकांना आवडणा-या पौराणिक कथा सांगण्याऐवजी भालजी पेंढारकरांना भावलेले जीवनविषयक विचार प्रेक्षकांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचवण्यासाठी निर्मितले दिसत होते नंतर ऐतिहासिक चित्रपटात स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी सर्वस्व इंगुग्रास देण्याचे चित्र कायम राहिले..... ह्या चित्रपटातून सामर्थ्य, शौर्य, पौरुष आणि चारित्र्याचे आदर्श देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी समाजापुढे आगवहाने उभे केले आहेत. ते समाजाच्या मनावर कोरले जाण्यासाठी; देशासाठी, धामासाठी मारण्यास आणि जस तर मरण्यास उठलेल्या मर्द मराठ्यांच्या कथा ह्या चित्रपटांतून पुनःपुन्हा निष्ठेने सांगितलेल्या आहेत..... स्वातंत्र्यानंतर भालजी सामाजिक चित्रपटाकडे वळले..... प्राभाणिक आणि कर्तव्यार व्यक्ती सामाजिक चित्रपटातून साकार झाल्या"^{३३} पेंढारकरांनी आपल्या

वडीलांच्या चित्रापटसृष्टीच्या कर्तृत्वाचे केलेले हे विश्लेषण अर्धपूर्ण आहे. याच संदर्भात ज्ञानेश्वर नाडकर्णी यांचे उद्गार महत्त्वाचे वाटतात. त्यांनी म्हटले आहे "ही सर्व कथानके मराठी मातीतील आहेत. माणसाची सत्वपरीक्षा हा त्या सगळ्या कथानकांचा प्राणाभूत विषय. आचार-विचारांची शुद्धता, देशप्रेम, शौर्य, त्याग ही भालजींना प्रिय असलेली मूल्ये त्यांच्या सर्व चित्रपटांत आहेत. भालजींना जीवनासारखीच सिनेमाच्या पडद्यावरही दिव्यत्वाची प्रीक्ती हवी अस्ते (आणि ती त्यांना छानसच आलेली आहे.) ते आणि त्यांनी निमित्तिल्या पडद्यावरील व्यक्तिरेखा तेजाचे प्रवासी आहे"^{३४}. नाडकर्णी यांचे भालजींच्या चित्रपटसृष्टीतील कर्तृत्वावरील हे भाष्य अर्धपूर्ण आहे. भालजींचा चित्रपटसृष्टीतील प्रवास म्हणजे एका 'तेजाचा प्रवास' आहे. त्यांचे चित्रपट म्हणजे 'तेजाची आरती' आहे असे म्हणावे वाटते.

भालजींच्या व्यक्तिमत्त्वाची वैशिष्ट्ये :

भालजींच्या "साधा माणूस" या आत्मचरित्रात त्यांच्या जीवनाचे आणि जीवनातील घटकांचे जे चित्रण आले आहे. त्यातून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची अनेकविध वैशिष्ट्ये दिसून येतात. भालजींच्या आत्मचरित्रात स्पष्टवक्तेपणा आणि प्रज्वळणता असल्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील मनोज्ञ गुणांचे वास्तववादी दर्शन घडते.

स्पष्टवक्त्रेपणा :

भालजींची बालपणापासूनच प्रवृत्ती स्वाभिमानाची त्यामुळे त्यांच्या बोलण्या-वागण्यात एक प्रकारचा स्पष्टवक्त्रेपणा आलेला दिसून येतो. व्यक्ती लहान असो किंवा मोठी असो त्यांनी प्रसंगी कठोरपणाने सुनावून आपल्या प्रामाणिक विचारांची अभिव्यक्ती केलेली आहे. हे अनेक प्रसंगातून दिसून येते.

छत्रापती शाहू महाराजांनी त्यांना काम मिळवून देण्यासाठी एका मुलीशी लग्न करण्यास सांगितले ती मुलगी समाने सामान्य आणि वयाने भालजीपेक्षा मोठी होती हे समजताच भालजींनी महाराजांना स्पष्टपणे नकार दिला तेव्हा महाराज म्हणाले "कुणी सांगितलं रे तुला हे सारं. राजा म्हणजे प्रजेचा बाप. बापाचं ऐकत नाहीस" (पृ.३४) छत्रापती शाहू महाराजांसारख्या एका धोर व्यक्तिला उलट बोलणे हे त्या काळात अवघड होते पण भालजींनी त्यांना स्पष्टपणाने सांगितले "माझ्यापेक्षा वयाने जास्त असेली बायको माझ्या गळ्यात बांधाताय हे बापाचं काम काय ?" आणि नमस्कारसुद्धा न करता भालजी तेथून बाहेर पडले. (पृ.३४)

असाच एक प्रसंग. छत्रापती राजाराम महाराजांच्या "कोल्हापूर सिनेटोने कंपनी" मध्ये भालजी काम करीत होते. महाराजांकडे बडोदयाचे

छासेराव पवार हे बडे पाहुणे येणार होते. ते सिनेटोन्ला भोट देणार असल्याने त्यांच्या स्वागतासाठी एक गाणं तयार करावं आणि कंपनीतील स्त्रियांच्याकडून ते सादर करावं अशी सूचना मेजर निंबाळकर यांना केली. तेव्हा भालजी ताडकन म्हणाले "येणाऱ्या पाहुण्यांच स्वागत मी आनंदात करीन पण स्वागतपत्राणी तयार करणं, स्त्रियांकडून ती बसवून घेणं, सादर करणं, अस्ली कामं करण्यासाठी मी नाही. मी इंचां चित्रापट निर्मितीसाठी आहे." ³⁴ तेव्हा निंबाळकर त्यांच्यावर रागावले आणि "मोटारीचा मान मिळू लागल्याने तुमचे डोके फिरले आहे" असे उद्गार काढले. तेव्हा दुस-या दिवशी त्यांनी क्वाटाच्या किल्ल्या परत कसून कंपनी सोडली. वास्तविक पाहता खाद्या धांदेवाईक माणसाने अशा प्रसंगी तडजोड केली असती किंवा राग गिळ्ला अस्ता. परंतु भालजीने मात्र अशा कोणत्याही प्रकारची तडजोड केली नाही.

के. नारायण काले शब्दा स्वा. सावरकरांना घोसून भालजींच्या स्टुडिओत आले. सावरकरांच्या जीवनावर चित्रापट काढायचे ठरले होते. सावरकर भाषाण करीत असतानाचा प्रसंग कसा चित्रित करायचा हे सांगत होते. तेव्हा भालजींनी सावरकरांना आपण कोणत्या विषयावर बोलणार हे जर कळं तर त्याप्रमाणे पार्श्वभूमी निर्माण करता येईल असे सांगितले. तेव्हा सावरकर म्हणाले, 'you leave it to me.'

त्याबरोबर भालजी नम्रपणाने पण ठसक्याने म्हणाले, "why don't you remember others also have brain inside their skull" ³⁶

त्यांच्या ह्या उद्गाराने शस्त्रांकरही कपकेले.

असाच एक प्रसंग आहे तो म्हणजे मुख्यमंत्री बॅ. ए.आर. अंतुले यांच्या भोटीचा. कोल्हापूरला आले असताना त्यांनी भालजींना शिवाजीच्या संदर्भात काही बोलण्यासाठी भोटीस येण्यासाठी बोलाविले. परंतु आपले काहीही काम नसल्याने आपण भोटीस येणार नाही पण त्यांना भोटायणे असे तर त्यांनी स्टुडिओत यावे असा निरोप सर्विवास दिला. आणि म्हणाले "त्यांना सांगा, मजूर मजुरीनं मिळतात, नोकर पगारानं मिळतात. विद्वानदेखील भाड्यानं मिळतात, पण सज्जन शोध्यावे लागतात." ३७

या सा-या घटनांतून भालजींच्या मानी स्वभावाचे आणि त्यातून निर्माण झालेल्या स्पष्टवक्तेपणाचे दर्शन घडते.

साहसीवृत्ती :

भालजींच्या स्वाभिमानी स्वभावाला साहसी वृत्तीची जोड होती. शिवाजी महाराजांबद्दल अपमानास्पद लेखान करणा-या लेखाकांवर त्यांनी छोटला भारता आणि सुप्रिम कोर्टापर्यंत केस लढविली आणि त्यासाठी कोल्हापूरलात फेरी काढून निधी जमविला.

असेच एक साहस त्यांनी दत्तक प्रकरणातही दाखविले. उत्रापतीच्या गादीवर भोस्ले घाराण्याचाच वंशज असावा असे भालजींना वाटे पण

घाराण्यासेवजी देवासचे युवराज श्रीमंत विक्रमसिंग पवार यांना दत्तक घोण्याचे ठरले. तेव्हा या दत्तकविधानाला त्यांनी आपल्या सर्व ताकदीनिशाी तात्त्विक विरोधा केला. परंतु शेवटी विक्रमसिंग महाराज बनले तेव्हा अनेकांनी भालजींना विक्रमसिंगाचा रोषा होऊ नये म्हणून कोल्हापूर सोडण्यास सांगितले. परंतु साहसी व निस्पृह भालजींनी तो सल्ला मानला नाही व ते कोल्हापुरातच राहिले.

म. गांधीजींच्या वधानंतर भालजी हिंदू महासभेचे कार्यकर्ते असल्याने जमावाने त्यांचा स्टुडिओ जाळला आणि त्यांना जीवें मारण्याची धमकी दिली. ही बातमी त्यांनी शांतपणाने ऐकून घेतली ते फक्त स्वटेच म्हणाले "मीच भिळीकला होता माझ्यादेखात संपला" स्थितप्रज्ञ प्रवृत्तीने त्यांनी हा धक्का सहन केला. आणि आपल्या इतर लोकांना धक्का पोहचू नये याची त्यांनी व्यवस्था केली. मारण्याच्या धमकीने ते यत्किंचितही झगमगले नाहीत. उलट मोठ्या धीटपणाने ते म्हणाले, "मी झोच धांबतो. त्यात डोक्यातून पाणी काढायचं काही कारण नाही. भागवंताच्या इच्छेवाचून झाडाचे पानदेहाील गळून पडत नाही, तिटां हे लोक मला कसं मारू शकतील ?"^{३८}, त्याचवेळी पातकरला ते सांगतात की हातपाय तोडायला माणसे येणार अस्तिल तर येऊ दे. "ते शोणामातीचे लावलेले आहेत काय ?" येऊ देत. मो बघोन"^{३९}

गांधी वधानंतर भालजीवर अनेक संकटे आली. त्यांना तुसंवातही घालण्यात आले. पण त्या सा-या प्रसंगाना त्यांनी धीटपणाने तोंड दिले. यात त्यांचे मनोधैर्य व साहसीवृत्ती दिसून येते.

क्लावंताबद्दल सहृदयता :

भालजींचा स्वभाव मानी आणि करारी होता आणि क्लेविषायची त्यांची निष्ठा उत्कट होती म्हणून चित्रापट निर्मिती करताना क्लेची शिस्त पाळण्यासाठी ते कठोरपणाने वागत. परंतु त्या कठोरतेला द्वेषाचा, क्रोधाचा स्पर्श झालेला नव्हता. काम कस्त घेताना ते क्लाकाराशी कठोरपणाने वागले असले तरी सर्वच क्लाकरांबद्दल त्यांच्या मनात क्मालीची आत्मियता व सहृदयता होती. अशी अनेक उदाहरणे या आत्मचरित्रात आढळतात.

"सूनबाई" या चित्रापटात दिनकर टेरे अर्क कामण्णा यांची भूमिका होती. या गुणी नटाला दास्ये व्यसन होते. भालजींना तर दास्ये आणि दास्य्यांचा अतिशय तिटकारा. परंतु दिनकराची अस्वस्थता पाहून भालजी काम संपल्यानंतर दररोज संध्याकाळी त्याला दास्याठी तीन समये देत. दिनकरही दारु पिऊन येई. परंतु कसलाही गोंधळ करत नसे स्टुडिओतील कौप-यात शांतपणे झोपी जाई. सर्व काम संपल्यानंतर भालजी

त्याला शोधून त्याची झोपण्याची व्यवस्था करित. एकदा मात्र तो कोठे झोपला हे त्यांनी पाहिले नाही आणि दुस-या दिवशी त्याचा मृतदेह स्टुडिओच्या गॅरेजमध्ये सापडला त्यावेळी भालजींच्या डोक्यात अश्रू आले.

दुसरा एक प्रसंग आहे. "महाश्री कर्णा" या चित्रपटात कर्णाची भूमिका करणारे पृथ्वीराजकपूर एके दिवशी गंभीर व अस्वस्था दिवले. तेव्हा भालजींनी त्यांना कारण विचारले. पृथ्वीराजना लाहोरला असलेल्या आपल्या एका मित्राच्या लग्नासाठी जायचे होते परंतु भालजींनी त्यांना परवानगी दिली नाही. मात्र पृथ्वीराजच्या पत्नी रमादेवी यांनी जेव्हा भालजींना सांगितले की या घटनेने पृथ्वीराज अस्वस्था झालेले असून दिवसभार जेवले नाहीत. तेव्हा मात्र भालजींनी शूटींगचे काम धांबवून पृथ्वीराजना जाण्याची परवानगी दिली. यामुळे त्यांना आर्थिक नुकसान सहन करावे लागले.

त्याहीपेक्षा अधिक बोलका प्रसंग म्हणजे गांधीविधानंतर त्यांचा स्टुडिओ जाळला गेला आणि त्यांना अटक झाली तेव्हाचा. त्यावेळी माधावराव भेटायला आले असता ते म्हणाले "स्टुडिओ जळून गेला, मी तुसात पडलो, ह्याचं माधावराव मला दुःखा नाही. पण ह्यामुळं दोनशे माणसांच्या कुटुंबाची घूल पेटणे कठीण झालं ही जाणीव मला

दुःखाद वाटते. "४० हे उद्गार केवळ ओठांचे नव्हते तर अंतःकरणाचे होते. त्यांची सहृदयता केवळ बोलकी नव्हती तर कृतीशील होती. आणि म्हणून याप्रसंगी तुसात असताना कंपनीतल्या क्लाकारांचे आणि कामगारांचे हाल होऊ नयेत म्हणून भालजींनी आपली विमा पॉलीसी परत कसून त्यातून आलेल्या रकमेतून कामगारांचा पगार देण्याची व्यवस्था केली.

निष्ठावंतपणा :

भालजींच्या व्यक्तित्वाच्या एक महत्वाचा विशेषण म्हणजे त्यांच्या ठिकाणी असणारा निष्ठावंतपणा, देश, देव, धर्म याठायी, त्यांची जाज्वल्य निष्ठा होती. आपल्या वैयक्तिक आणि क्लाजीवनात त्यांनी या निष्ठांची प्रखारपणे आणि प्रामाणिकपणे जोणासना केली. आत्मचरित्राच्या प्रस्तावनेत भालजींनी म्हटले आहे. "आपण दयाळूपणे दिलेली बुद्धी, शक्ती व संधी मी कळत असूनही देव, देश आणि धर्म यांच्या सेवेसाठी हवी तेवढी उपयोजिली न नाही. याबद्दल मला क्षमा करा." ४१ वास्तविक पाहता भालजींनी आपले सारे आयुष्य आणि क्लाजीवन देव, देश आणि धर्म यांच्यासाठीच वाहिले होते. तरीही ते वरीप्रमाणे उल्लेख करतात. यातून त्यांची विनयशीलता दिसून येते. त्यांनी निर्मिणा केलेल्या पौराणिक चित्रांपेक्षा देवाविषयी, देवत्वाविषयी

वाटणारे आकर्षण प्रतिबिंबित होते. भालजींच्या ठिकाणी "देवीनिष्ठा" होती. तशीच "देशनिष्ठा" ही होती. मराठी व भारतीय संस्कृतीचे त्यांना अनिवार आकर्षण होते. पौराणिक आणि ऐतिहासिक चित्रापटांतून भालजींच्या ठिकाणी असणा-या "देवीनिष्ठा, देशनिष्ठा आणि धार्मिकनिष्ठा" या निष्ठांची प्रतिती येते. या निष्ठेबरोबर एक निष्ठा म्हणजे शिवनिष्ठा-म्हणूनच त्यांनी शिवाजीच्या जीवनावर अनेक चित्रापट काढे. शिवाजीचा अपमान करणा-यांच्या विरोधात लढण्यात, शिवाजीचा पुतळा उभारण्यात त्यांनी परिश्रम घेतले त्यातही त्यांची शिवनिष्ठा दिसून येते.

मराठी मातीचे प्रेम :

भालजींना महाराष्ट्राचा इतिहास, भूगोल, भाषा आणि संस्कृती यांचा जाज्वल्य अभिमान होता. त्यांची "शिवनिष्ठा" या मराठी मातीच्या प्रेमातूनच निर्माण झालेली होती. म्हणून त्यांनी महाराष्ट्रातील संतपुस्तक, महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक पुस्तक, आणि महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक घटना यावर चित्रापट काढे. त्यांनी आपल्या प्रत्येक चित्रापटाची सुरुवात महाराष्ट्र गीताने केली. म्हणून आत्मचरित्रात म्हटले आहे, "महाराष्ट्राच्या मातीबद्दलचे त्यांचे प्रेम हे ह्या सह्याद्रीच्या द-याळो-यातून उगम पावणा-या नद्यांच्या

स्तोतासारखो स्वयंभू आणि निष्ठाळ होते. त्यांच्या प्रवाहातून देव, देशा, धर्म यांचाच उद्घोष सतत उद्भूत राहिल. "४२

कृतज्ञताभाव :

भालजींना इतर लोकांच्याबद्दल आपल्याकी प्रेम वाटत असे. ही कृतज्ञता त्यांनी वेगवेगळ्या मागनि व्यक्त केली आहे. मराठीतील सुप्रसिद्ध कवी "बी" यांच्या 'कळा' या दीर्घा काव्यावर त्यांनी "धारातांची कळा" हा चित्रपट काढला. त्यावेळी त्यांनी "बी" कवींच्याकडून कवितेचे हक्क विकत घेतले आणि स्वतंत्रपणे पटकथा आणि संवाद लिहिले. तरीही त्यांनी चित्रपटाच्या सुस्मातीस श्रेयफलकामध्ये कवी "बी" यांचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख केला होता तो पाहून कवी "बी" रेषटे भारावून गेले की, ते म्हणाले "भालजी, मी लिहिलेल्याकाव्याला तुम्ही योग्य न्याय दिलात, स्वतंत्र नाहीतर ह्या चित्रपटाचा भावनिक परिणाम स्वटा प्रभावी आहे, की तो काव्य लिहिताना माझ्या लक्षातही आला नव्हता. हे श्रेय सर्वस्वी तुमचं आहे". ४३

भालजींच्या कृतज्ञताभावाचा "बी" कवीने केलेला हा उल्लेख वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

वार्ताक्य अवस्थेत ते रक्ता विश्राम बेडेकर यांच्या घारी उतरले. विश्राम बेडेकर यांनी त्यांची जेवणाखाण्याची सोय केली. तेंव्हा तेहून

परत येताना बेडेकर पयाने लहान असूनही त्यांना नमस्कार करून म्हणाले,
 "बेडेकरसाहेब आजपर्यंत अनुभाषलेल्या या व्यवहारी जगात आजपासून मी
 आपल्याला माझ्या गुस्मैकी एक मानतो." ४४

अपराधांची कबुली :

भालजींनी आपल्या आत्मचरित्रात आपल्या हातून जे नैतिक
 अपराधा घडले त्याची स्पष्टपणाने कबुली दिलेली आहे. अनेक आत्मचरित्रकार
 आपल्या हातून घडलेल्या अपराधांचा उल्लेख करीत नाहीत आणि केला
 तरी ते समर्थन करतात. चुकीची कबुली देत नाहीत. परंतु भालजी यांनी
 निस्पृह मनाने आपल्या हातून घडलेल्या प्रमादांची कबुली दिली आहे.
 ऐन तासण्यात ते रकदा रकडीला गेले होते. तेव्हा गाण्याच्या नैसर्गिक
 आवडीमुळे ते अन्नू कापसे यांच्याबरोबर रका नायकिणीच्या घारी गाणे
 ऐकण्यासाठी गेले. भालजींनी त्यावेळी आपलेही एक गीत तिला ऐकविले.
 आणि त्या गाण्याने ती भालजींवर लुब्धा झाली. तिने दुसऱ्या दिवशी
 त्यांना जेवायला बोलाविले. तेव्हापासून ते पुन्हापुन्हा तिच्या घारी जाऊ
 लागले, राहू लागले. त्या नायकिणीच्या प्रेमात त्यांच्या हातून नैतिक
 अपराधा घडला. ते तिच्यात रेंवटे गुंतले की त्यांचे बंधू बाबूराव हे त्यांना
 त्या मोहपाशातून मुक्त करण्यासाठी आले तरी ते गेले नाहीत. मात्र पुढे
 त्यांना आपल्या अपराधाची जाणीव झाली आणि त्यांनी रूकवी गाव
 सोडले.

दुसरा प्रसंग पुण्यातील लक्ष्मी थिएटरमध्ये ते काम करीत होते तेव्हाचा. या थिएटरजवळ असलेल्या बावनछाणी नावाच्या चाळीत नायकीणी राहत अस्त. तेथेच गझल कव्वाली गाणारी प्रसिध्द गायिका हूर हिच्याशी त्यांचा परिचय झाला आणि ते तिची माडी चढू लागले. परंतु एकदा ती एका श्रीमंत पठाणाच्या बाहूपाशात अखेली पाहून भालजीच्या भातनेला तडा गेला. त्यामुळे ते तिच्याकड जाईनात. तिला एक माणूस म्हणून भालजी आवडत होते.

याच काळात थिएटरचा ऑपरेटर गणपत इरण्णा गाजूल याची प्रेयसी श्राधा नावाची नायकीण होती. तिच्याशी त्यांचा परिचय झाल. श्राधा आणि भालचंद्र यांच्यातील नाते मात्र मित्राप्रेमा-मुळे पवित्र होते. परंतु भालचंद्राने एकदा थिएटरच्या नोकराला काकाकडून पान आण. असे सांगिताना त्याला वाटले 'अक्काकडून पान आण!' म्हणून त्याने राधेकडून पान आणले. त्यामुळे तिला अत्यंत वाईट वाटले. कारण भाबडीणीच्या नात्यात त्यामुळे तडा जात होता. तेव्हा भालजीने राधेची समजूत काढली. हा प्रसंग छोट्टा अस्ता तरी अर्धपूर्ण आहे. भालजींना स्त्रियांविषयी आकर्षण अस्ते तरी ते स्त्रीलंपट नव्हते हे यातून दिसून येते. भालजी स्त्रियांच्याकडे आकर्षिते गेले ते त्यांच्यातील क्लागुणांमुळे, सौंदर्यामुळे नव्हे. म्हणूनच लाहोरला ते कुरेशी यांच्याबरोबर हमीदा या गायिकेचे, नर्तकीचे गायन

रेकण्यास गेले. त्यावेळी ते तिच्यावर लुब्धा झाले तेही तिच्या क्लान्गुणामुळे. आकाशी रंगाच्या वातावरणातील या भोटीचे भालजींनी भावपूर्ण वर्णन केले आहे. या आकाशी झुंबराची त्यांनी वर्णन केलेली घटना भालजींच्या व्यक्तिवातील क्लापेमीचे दर्शन घडविते.

या घटनेचे वर्णन करताना भालजींना कोणत्याही प्रकारचा संकोप वाटत नाही, भीती वाटत नाही कारण स्वतःच्या चारित्र्यावर नैतिकतेवर त्यांचा विश्वास होता. आणि नैतिकदृष्ट्या आपल्या हातून घडलेल्या चुकांची कबुली देण्याचे धैर्यही त्यांच्या ठिकाणी होते असे दिसून येते. या अपराधांच्या कबुलीतून त्यांच्यातल्या माणूस आणि क्लान्त या दोहोंपैकी दर्शन घडते.

विनोदी वृत्ती :

वास्तविक पाहता भालजी तापट, स्वाभिमाना आणि करारी परंतु त्यांच्या ठायी विनोदी वृत्ती होती. छत्रापती शहाजी महाराज यांना ते नेहमी भोटेत असत. एका भोटीत महाराज म्हणाले की त्यांना रेकायला कमी घेतं. तेव्हा भालजी म्हणाले, महाराज त्यामुळे काही बिघाडत नाही पूर्वी तुम्ही कुणाच रेकत नव्हता. आणि आता तुम्हाला कुणाचं रेकूय घेत नाही. ४५

आठाली एक प्रसंग "सावित्री" चित्रापटाच्या प्रदर्शनाच्या वेळी.
 या चित्रापटात खमराजाची व्यक्तिरेखा प्रभावीपणे दाढाविलेली होती.
 चित्रापटाच्या पाहुणे प्रेक्षकांमध्ये आचार्य अत्रे उपस्थित होते. मध्यंतराच्या-
 वेळी भालजी कोणाला तरी शोधत आले तेव्हा आचार्य अत्रे मिस्त्रिलपणे
 म्हणाले "काय खमराज कोणाला शोधतायं ? तेव्हा भालजी म्हणाले
 काही नाही माझा रेडा शोधत मी इथपर्यंत आलो. हो, पण आता
 तो सापडला" ४६ अर्थात असे प्रसंग तुरळक आलेले आहेत.

